

Тамара СЕНІНА,

член Національної спілки журналістів України

Трагедія, що розігралась у кременецькій тюрмі в 1939 – 1941 роках, стала страшною пропагандистською зброєю в руках німців, у налаштуванні кременчан проти «советської» системи, проти комунізму, проти більшовиків, які після неповних двох років господарювання втекли, залишивши місто напризволяще. Академік Ігор Рафаїлович Юхновський, в якого донині залишився особливий сентимент до Кременця, згадує:

«

*Переживши репресії НКВС, у
липні*

*41-року кременчани зустріли німців завітчаною брамою з написом "Хай живе
непереможна німецька армія!". Було дозволено співати українські пісні, на будинки вішати
синьо-жовті прапори. Коли я прикріплював жовто-блакитний прапор, мені аж мороз йшов
по обличчю... Люди повірили, що хоч тепер настане свобода...».*

Усе відбувалося так, як

це було 17 вересня 1939 року, коли хлібом-сіллю зустрічали воїнів-визволителів Червоної
армії.

Здавалося, перші німецькі бомби, скинуті у вересні того року на місто, мали б їх
насторожити, та минув час і люди заспокоїлись. В умовах іншої окупації запанувало
мирне, життя. Ві
дголос про проголошення у Львові (30 червня 1941 року) Акту відновлення Української
Держави швидко долетів до Кременця і додав їм впевненості у майбутнє. Проте, так було
недовго. Сам факт проголошення Самостійності України кременчани з інформації
«вихопили», а, щодо його наслідків, котрі у Львові відбулися вже в перші дні, або не
дочули, або ж не хотіли чути, бо втомилися розчаровуватись у будь-яких змінах нового
господарювання.

В перші дні липня запрацювали міські: адміністрація, судівництво, земельна адміністрація, медична опіка, освіта, громадська охорона – так званий шуцманшафт, спрямований виключно на мирне наведення порядку в місті,

Позакривавши всі середні, фахові школи, учительський інститут, німці, однак, залишили, вигідні для себе торговельну, технічну, ремісничу, музичну школи, шевську, кравецьку школи і навіть сільськогосподарську школу в Білокриниці. Бо ж комусь треба було шити для них взуття й одягу, комусь треба було вчити селян виробляти більше хліба для «Нової Європи». Та «Берлін, як і слід було очікувати, не забарився дати зрозуміти: жарти скінчилися!».

5 липня Степан Бандера, через цілком логічну і принципову відмову німцям відкликати «Акт відновлення Української Держави», був посаджений у Кракові під домашній арешт, а в подальшому став в'язнем тюрем у Берліні; звідти потрапив до концтабору «Заксенгаузен», почалися масові арешти інших активістів. «Відновлена держава» не проіснувала й тижня».

То ж не встигли кременчани отямитися від пережитої трагедії на території тюрми, як німецька жандармерія на чолі з гебітскомісаром Міллером буквально з перших днів липня 41-го року почала перебудовувати усе на свій лад. Перш за все, вони перебрали у свої руки всі адміністративні ділянки життя в місті й повіті. На відстані з Рівного, за Кременцем, наглядав гауляйтер Рейхскомісаріату «Україна» та близький друг Адольфа Гітлера — Еріх Кох. Саме той фашист, який нагло

підкреслював: «Якщо я знайду українця гідного сісти за один стіл зі мною, я звелю його негайно розстріляти... В нас немає жодних зобов'язань щодо цих людей. Слово «свобода» для них означає митися на свята. Наше завдання одне: германізувати цю країну шляхом ввезення туди німців. На корінне ж населення треба дивитися, як на червоношкірих». Вважаючи українців за людей нижчої раси, гітлерівці, навіть тут, у Кременці, жорсткими діями підтверджували, що з усіх східних територій, захоплених Третім рейхом, найважливішою для них була Україна.

Отже, наприкінці липня-серпня німці показали хто вони є насправді. У Кременці, неподалік трамплінів і Хрестової гори, облаштували гебітскомісаріат. Не гестапо, як ми привикли говорити, а саме – гебітскомісаріат. «Гестапо знаходилось у Рівному» – так завжди поправляв мене о. Юрій Красевич, очевидець тих давніх подій. За польських часів у даному будинку знаходилася спортивна база, де під час змагань зупинялися спортсмени з трамплінного спорту. Нині тут розміщений Центр дитячої творчості. І, на жаль, саме звідси виходила ота третя «дорога смерті».

Уже в липні-серпні 1941 року німці почали звозити до гебітскомісаріату активістів українського національного руху, котрі підтримували Акт відновлення Української Держави. Звідси дорога вела їх на допити до Кременецької тюрми, де у чисельній кількості інших були розстріляні. В різний час німецької окупації тут, на Дубенській Рогатці було знищено понад 600 чоловік мирного населення. Крім того, розстріли відбувалися в селі Білокриниця, в Почаєві та в ряді інших місць. Окупанти забирали людей з хат, ловили перших зустрічних на вулицях, часто – як заручників. Доля багатьох цих нещасних – досі таємниця. Тоді ж було насильно вивезено до Німеччини понад дві тисячі земляків. Копії їхніх письмових звернень-заяв до німецького уряду (залишених мною у краєзнавчому музеї), щодо компенсаційних виплат за примусові роботи у Третьому рейху – свідчення тому.

В'язнів тюрми часто возили – до Піскового Яру, що під горою Хрестовою. Тут їх заставляли викопувати ями, біля них і розстрілювали. В цьому ж урочищі приводився в дію і найстрашніший вирок для місцевої інтелігенції. Місцем збору німці найчастіше обирали для них територію колишнього Кременецького ліцею (згодом – учительського інституту – нині академії). Тільки на 28-30 серпня 1941 року припадає одна четверта розстріляних. Чеська група опору, яка діяла в Кременці в роки окупації, умудрялася під час таких акцій ховатися в кущах Хрестової гори і на листочках паперу ставити позначки (палички), що фіксували кількість пострілів у людей. Однієї ночі їх нарахували близько тисячі. Про це розповіла у свій час колишня кременчанка Чаплінська Зіна Яківна (перукар), яка всіляко сприяла цій групі в її діяльності. Свідчення про фашистські злодіяння і розповідь про діяльність чеської групи опору, дані Зіною Яківною, були настільки важливими, що їх використали на Нюрнберзькому процесі в Німеччині (20 листопада 1945 – 1 жовтня 1946) над головними німецькими військовими злочинцями.

Німецько-фашистський нацизм у Кременці об'єднав спільним місцем вічного спочинку представників різних політичних поглядів: борців за волю України, радянсько-партійний актив, інтелігенцію міста. Тут злилася кров 2,5 тисяч людей різних національностей та віросповідань: українців і євреїв, поляків і чехів, білорусів і росіян,

циган і вірменів. Усі вони були популярними кременчанами, знаними громадянами: лікарями, викладачами, учителями, професорами, юристами, бухгалтерами... За спогадами місцевих жителів, під горою Хрестовою повинно бути близько 20 могил, на яких були посаджені сосни. У 1944 році, після визволення Кременця, тут було проведено ексгумацію тіл і через три роки – перезахоронення їх у братську могилу. На жаль, у 50-тих роках монумент під час будівництва трампліну знесли.

Відтоді сплинуло немало часу і в 1994 році, я, разом із колегами по роботі, на чолі з директором краєзнавчого музею Володимиром Андрійовичем Бернацьким, пішли до Піскового Яру. Жахиття, яке побачили там, вражало. Гроза, що пройшла напередодні, порозмивала людські останки, виштовхнула на поверхню кінцівки рук, ніг, черепи з волоссям жінок, чоловіків, дітей... Ми не могли говорити. Пішли під враженням у райком партії: зібрати останки і перепоховати їх з почеснями. На жаль, секретар райкому не почув нас, не повірив, що в цьому Ярі жертви окупації – кременецькі інтелігенти. Виконали цю місію тільки після гострої статті у журналі «Дніпро», надрукованої Галиною Гордасевич, та після візиту із Варшави Елізи Вуйтович, яка приїхала шукати безіменну могилу свого батька... Пам'ятний знак на честь розстріляної інтелігенції був встановлений біля підніжжя Хрестової гори наступного року. Шкода, що після його встановлення, тут майже ніколи не вшанується пам'ять цих людей. І ще прикріше дивитися як на цю, проникнуту колись розпачливим криком територію, вперто насуваються людські городи...

Заради світлої пам'яті: назову хоча б декілька імен із двох з половиною тисяч: подружжя лікарів Рошинських, Юрій Черкавський, сотник УНР Гарячий, Віра Лебедівська, бухгалтер Йосип Жиглевич, Семен Радіонович Макух, Анатолій Матвійович Василевський, Никифор Мамонтович Лівчина, завпед середньої школи Григорій Козачок, Костянтин Желтуцький, Макуха, Обезюк, Афанасій Вальчук, Теслюк, Шпага, Іван Котов, Віктор Смах, Микола Чоботарьов, Соловей Братасюк, Станіслав Павловський, Юзеф і Антоній Мальчевські, перший директор краєзнавчого музею, викладач Кременецького ліцею Францішек Мончак, науковий працівник музею, викладач ліцею Здіслав Опольський, інші викладачі та працівники ліцею: Яна Копчинська, Яніна Понятовська, Гелена Памводзянка, Ян Торгонський, Людвіг Завальніцкі, Борислав Млодзянко, Пьотр Мочульський, Станіслав Павловський, Ян Вавжишак, Болеслав Соколовський... Разом з ними – керівник одного з молодіжних товариств Стефан Гурецькі з дружиною і донькою, вихованцями школи Іреною і Чеславом Гурецькими. Працівники адміністрації: Болеслав Молодзянко, Пьотр Мокульські, вчителі – Ванда Антоневич, Дзиковські, Давид Лерер з дружиною, Костянтин Ейсмунд, лікарі Гойзберг і Вайлер, вчителька Ірма Оскарівна Кляйнфельд, адвокат Едмунд Жеромські, вчитель математики Байтлер...

Перелік цих людей, далеко неповний, але і він дає змогу зрозуміти: німецький фашизм

уже на початках окупації сягнув у Кременці вершин жорстокості. Розстрілами під горою Хрестовою займалася виключно німецька група під командуванням Оберлендера, як про це стверджують найновіші дослідження українських та польських учених, а не українські добровольці з батальйону «Нахтігаль».